

ЗДРАВКО ПРОДАН И РАТ

Точила је небеска свјетлост и салијевала се људима у очи, у некаква чудна и препознатљива пространства, она и онаква каква су била у доба давног дјетињства страствених причалица. Дан умекшан пурпурним бојама насталог предвечерја Господњег 1999. године. Тиња и на стотину чуда подсјећа људе на давна ратна времена, гори небески "жар" над бањолучким брдом Паприковац, а група пријатеља у стану инжењера Младена Продана, док испија препеченицу шљивовицу не умије да се заустави и откине од успомена. Били су велика дјеца у великим временима, а сада су људи у зрелим годинама, у времену када се људска заједница поново нашла на низбрдици и почела да се обрушава. Саговорници су се смијали и причали дозивали давне дане, у њима гледали свој тежак и пустоловски живот, вересију која је увијек била стална и изразита. Живјеле су старе делије у времену када је нацизам сијао пакост, мржњу и смрт и опет имали среће да преживе, да данас као зрели људи разговорима чувају и његују успомене на једно тешко и преломно вријеме, на дане без радовања. У ратним данима све је човјеку дозвољено, па и убијања. Ко од ратника стигне да више убије тај је "славнији" и истичу га, величају његов борбени пут, таквог ратника је најчешће чекала награда.

У густим и неизбрисаним успоменама саговорника има "сласти", има чара и некаквог опорог држања, није лако говорити о патњи, а камоли кроз њу проћи и опет остати жив. И, ето, све ријеч по ријеч, инжењер Младен лијева ракију, не шкртари, у госте му је са козарских падина стигао отац Здравко, па нити је ко од Младена веселији, нити умије да нађе бољег саговорника. Свака изговорена Здравкова ријеч је само историја и истина.

Све је историја и истина, све Козара и Поткозарје, све Други свјетски рат. Овог пута своју причу је саговорницима таначио Здравко Продан, док говори у очима му љескају сузе, али Козарчанин не плаче, он то не умије и неће. Није плакао ни онда када је као дјечак био хрватски заробљеник, био логораш и увијек прогањан, а није био грешник, није се никада ником замјерио. Потегавши отац сину на виђење, унуке двије на крило посади, да упита свог Младена има ли проблема, трба ли му каква помоћ, па тек онда, онако успут, и љекарима да оде. Оним чувеним који лијече и тешка обољења. Да се исприча и да се опет врати себи и својим брдима, оним на Патрији која су 1942. године ушла у историју, у све војне књиге. Здравко Продан је Јеловчанин, на брду му кућа, има утисак да је близу звијезда, оркестрација птица њега успављује и буди, своју дивљину никада ни с чим не би упоређивао, не би могао ни да је замјењује. Један је Јеловац, једна Патрија и Козара, а то што је Здравко видио хрватске логоре, у њима гладовао и чекао на смрт, то је друга прича. Козара је његова, а он је њен, памти своју свету планину када је била у рананма, у увредама и осудама, била у огњу, у вриску и биткама. Била и преживјела, коме такву збиљу да данас Здравко прича, како људе да увјери у дане који су побјеђивали, на побједу осуђени и такви стигли на циљ. Тако то бива, свако овај ко се опире, ко брани свој мир, такав мора и да буде побједник.

Здравко Продан је имао само седам година када је кроз посрнуле плотове, којекакве вињаге и шипражја гледао колоне војника. Једном је испраћао усташе и нацисте, а два пута дочекивао партизане, њима се радовао, јер знао је већ тада да је то она војска која брани овај исти народ. Чак је научио неколико пјесмица о најбољим борцима, о командирима и командантима, а још је био неписмен, ништа није знао о тајнама ћирилице

и латинице. Крвава су у Здравково доба била сва дјетињства. Била су плачна и никаква, али дјетињства су увијек лијепа, па и онда када је мир замијењен ратним вртлозима. Једва да се жив извукао из усташко-њемачких канџи. Док је тако, уз чашицу, све бираним и опрезним ријечима "сликао" своју убогу прошлост, у гласу Здравка Продана титрала је једна несигурна интонација, нешто као станка, као ропец, нешто што је личило на узнемиреност и могућ плач. Јецај на сав глас. Али, Козарчанин не плаче, па и онда када за то има пуну оправданост, јак и прејак разлог. Доста је он плакао онда када је сањао хљеб, а хљеба нигдје ни за заклетву није било. Глад и глад. Та, тако се онда живјело, боље рећи, умирало у хрватским логорима. Логораш од само седам година, каква ли је то логика, какав смисао Павелићеве црне легије? Али, слика ужаса је затреперила пред Здравковим очима, њему се, док разговара, чини да је опет онај некадашњи жгољавко и немирко, да је шумски потуцало и бјегунац, хрватски логораш и неко ко је осуђен на смрт. И док је из земље, усред јасеновачког логора, чупао травку по травку и њом се сладио, њему се, за трен-два, чинило да је опет у свом Јеловцу, горе на Патријским брдима, да трчи од трешње до трешње, од баште до баште, да се спушта у Мљечаницу и иде у бистре шумске вирове. Али, дјечија уобразиља само га је на кратко вријеме одвлачила од круга пакла, од кољача и галамџија, од стрелишта и циглане за спаљивање живих логораша. Само накратко он је био на својим брдима, а онда се опет враћао себи и паклу у којем се налази, гледао око себе мртва или пак полумртва тијела логораша. Ужас до ужаса, а он мршав и гладан, био је раван лептиру, фалила су му само мало јача крила, па да се издигне и полети изнад људског ругла и да оде у свијет гдје влада мир. Мир, ред и свака љепота живљења. Умио

је да замишља један љепши и допадљивији свијет, али то је била његова пука машта, један дјечаков сан и зов.

Памти Здравко Продан и све оне дане када се унутар Козаре завлачио у шипражје и земунце, у вртаче и друге јазбине, измицао пред нацистима и усташама, а измакнути није могао. Узалуд отворена њедра његове Козаре, сакрити се није могао, није успио да се спаси и остане на брдима бунтовне Козаре. Ухватили су га војници као и многе друге Козарчане, гурнули у строј и тим транспортовали у Павелићеву црну државу. У логор, у логор!

Срби су србовали не само на крсним славама, молитвама и псовкама, они су србовали и у биткама. Србин не воли јарам, за све је спреман, само не за ропство, па ма под чијом заставом да испашта. Србин више воли гроб, него да буде роб. Србовали су у нади, али и у борби, стали су под заставу антифашистичког покрета и отпора, борили се и побиједили. Срби су увијек осуђени на побједу. Али, када се обазру и виде колика је цијена још једног тријумфа, тек се тада освијесте и виде на чему су, докле су стигли. Такав "малер" не догађа се другим

народима. Србин је поносан, а тај његов понос је веома скуп.

Офанзива њемачког генерала Фидриха фон Штала само је разарала и разорила Козару, спепелила Поткозарје, оставила иза себе пустош и плач свијећа. Када је њемачка војска заједно са усташама стигла да за кратак период савлада Козарчане, освета нациста сручила се на цивиле овог тужног поднебља. Тако је и мали Здравко Продан са још двадесет и једну хиљаду дјечака и дјевојчица видио пакао о којем и дан-данас разговара, враћа се мукотрпном и никаквом дјетињству, свим оним ранама, гробовима и јауцима. Смрт и само смрт, лежали су мртви Козарчани на косама планине, у јарцима и пристранцима, све је то око дјечака била мртва Козара.

Памти Здравко Продан дан и час када је био ухваћен и шуми и гурнут у колону скорог умирања. Колоне похватаних цивила само су се вукле с југа на сјевер, с козарских брда у Хрватску, у земљу одану нацизму, али и другим покретима. Тако се поцијепала земља Хрватска. Један дио је био за Павелића и Хитлера, а други за народно-ослободилачки покрет. И отпор.

Тиња последњи дио обданице над брдом Паприковац и Здравко Продан сав у давним својим данима и скоро да више и не доживљава ову и овакву стварност у којој може да прелистава своју крваву прошлост, да се с пријатељима враћа времену које би, кад би се могло, најрадије да заборави. Али, тамо гдје су ране прављене, тамо је горка прошлост некадашњег дјечака, тамо слика ужаса, тамо прошлост која ће у њему живјети толико колико и он буде жив. Али, једног дана, нечијом вољом или пуком игром судбине, дошло је до покрета и помијерања логораша, па је тако и мали Здравко Продан кренуо с мајком у нова искушења, у наду која живот значи. Све, све само не јасеновачки логор. И отпутовао је. Иза

њега остао је логор смрти, бодљикава жица и мртва тијела умрлих логораша, остао је нацистички садизам и лудост, сав онај разврат и неред, остала је капија Јасеновца и све оно од чега се дјечак ужасавао. Бјежао а побјећи није могао. Мора да је и у овај црни пакао бар једном завирио Међународни Црвени крст, па је тим један дио логораша морао бити пуштен на слободу. Али, какву слободу у земљу усташа?! Тек да нису у кругу гдје нема хљеба и воде, гдје се умире и подноси туртура, гдје има више смрти него живота. Отпутовала је тако једна већа група и размилила се славонским селима, ратни дани су тек тада поздрављали и седмогодишњег дјечака Здравка, мора да је вјеровао у живот, у некакву немогућу и изненадну побједу. Прво што га је обрадовало, чему се насмијешо и погледао око себе, био је то простор без бодљикаве жице и мртвих логораша. Обрадовала га је и храна. Први пут након неколико недјеља, имао је у рукама хљеб, а то није мала и незнатна радост, то је један велик и немјерљив дјечаков тријумф. Ма, само да не гладује и да не гледа како људи умиру, како их редари логорским кругом купе и онако мртве бацају на запрежна кола и некуда одвозе, само да се ослободио такве слике и ужаса, све остало ће за њега бити далеко мања патња.

Здравко Продан се још једном родио. Није више био мали логораш, није га глад сатирала, није чак ни плакао, само је, док се враћао у живот и успут играо, само је сањао своју Патрију, ону славну и хваљену на чијим су брдима партизанске јединице пробиле нацистичко-усташки обруч и дио цивила извели из козарског пакла. Памти он онај плам на брдима, ону грмљавину свих тешких и лаких оружја, све му је на уму, али ништа колико црни и крвави Јасеновац.

У селу Горњи Рајић, недалеко од града Новска, опорављао се мали Здравко и растао и све више упознавао

свијет на који дуго није имао право, стицао пријатеље, пентрао се воћкама и слушао кришом приче о скорим побједима партизана, о миру у којем ће бити и за њега простора. Живота и сваког смисла на који треба да рачуна једно дјетињство. Растао је и умрио да ликује, јер ово што је касније имао далеко је боље у односу на логорски круг. Имао је половичну слободу, али и честите газде код којих је био мали роб. Роб Павелићеве државе и срамоте, роб свог страдања. Сањао је повратак у своје Поткозарје и све оне сусрете са дјечацима из Јеловца, лијепо се за старије људе да би из њихових уста нешто више сазнао о биткама, о скором престанку рата, о слободи коју још увијек није имао. Он је одскора роб, али не и логораш, а то и јесте његова предност. Роб има право на хљеб, а судбина га је довела под кров породице која је живјела у некаквим својим схватањима и гледањима на збиљу саткану од ратног лудила и разарања, од покоља и непрегледних логора. Чак се повјеравао својим саговорницима, говорио им је о Јеловцу и Козари, о оцу Млађену кога никакве војске нису могле да ухвате. Млађен је ратовао и на Солунском фронту у Првом рату. Био је mudar, лукав и врло спретан, чувао се нацистаа и нацистичких додворника, жив противницима није смио да дође у руке. И тако, ето, из дана у дан, Здравко је својим играма и разговорима враћао не само себе у живот, у наду, већ и сваког оног ко би имало с њим о нечем водио разговор. Причао је он Славонцима о Козари коју су добро гледале и запамтиле његове дјечије очи, ону бунтовну и крваву планину која се преко ноћи претворила у збијег, у насеља али и у штабове, у ровове и општу цику-вику. И постао је тако миљеник газде Мирка Цветковића, његове жене Невенке. Дружио се, играо и растао са газдином дјецом, малим и несташним Марком и његовим сестрама Савком, Милком и Надом. И, ето, тако из дана у дан, мали логораш

скоро да је и заволио људе око себе, срastaо се са новом средином и схватањима живота. Заволио је дјевојчицу Наду, чак се у себи више пута заклињао, обећао самом себи да ће, кад одрасте и буде имао своју дјецу, дати имена ових својих честитих и нераздвојних пријатеља. И није заборавио своја обећања, то што је наумио. Данас као стари човјек, ужива у плодовима свог рада, има два сина, али и кћерку која носи име некадашње његове пријатељице Наде. Што је снио, то је некадашњи логораш и остварио.

Јака и прејака сјета, сва од давних и сулудих година, од рата и јасеновачког круга узбуркала је у старцу осјећања, опирао се сузи која му се љескала у уморним очима, али Козарчанин не смије да плаче. Научио је то Здравко Продан у вихору козарске офанзиве, научио и онда када је био логораш и роб, па се држи, а глас му трпери, опире се својим крвавим давнинама које нису за заборав, али да би се растеретио, када би их потиснуо из свог памћења, би, у то је сигуран. Из ријечи у ријеч, а град у подножју Паприковца као да је сав на сплаву или љуљашци некако је био велик и величанствен, сав од слободе и раста, од ината и пјесме, далек од рата и како то све један давни логораш увеже, како да измири своју прошлост са садашњим временом? Пљуште успомене кроз испрекидане, али искрене и спонтане реченице, шљивова препеченица слатка и само потпаљује саговорнике, уводи их у ехо давних грмљавина, у свијет тврдих и немилих истина, у прошлост која није за заборав. Пљуште ријечи као ранојесења топла киша, у стану инжењера Младена Продана, сина некадашњег логораша Здравка само је угодна и допадљива атмосфера, умију Козарчани да свирају, свирају и да свиралу за појас задјену. Они су пјесмари, кавгаџије, радише и све су, само никада нису додворице и издајице, нису неборци и лажови, то им не

иде од руке. Жамор сав од некаквих страшних величина, од духа и даха, од здравица и пошалица, Козарчанин је ведар, па и онда када се опире плачу.

Сутон над градом подну Паприковца, а прича о јасеновачком логору, о робовању седмогодишњег дјечака, о његовом страдалаштву не престаје. Она каже:” Ето, вратио се мали логораш из заробљеништва, стигао на брда Јеловца разореног, али не и побијеђеног, вратио се у мир и дане из којих је био изгнан. И опет се предао лету, оном дјечачком, вратио се животу из којег је био вољом нацистичких и Павелићевих војника отјеран у логор, у ропство. Опет је његов Јеловац био велик, некако чудан и вољен. Са јеловачких брда поглед је дуг, звијезде с неба дохватљиве, а глас прејак. Све је другачије у односу на равну Славонију, на муку дјечаку у логору јасеновачком. Оца је малишан пронашао. Живог, здравог и срећног. Окупљале су се прживјеле породице на згариштима јеловачким, кнежичким, влашковачким, поглеђевским, кнежопољским. На свим згариштима и кућиштима поткозарским. Козара се будила, отимала из очаја, чу-пала се из канџи нацистичких и усташких и била побједник. Козара је пјевала, али и плакала. Она је велика, можда највећа гробница овдашњег рата. И није само гроб партизана и цивила, она је и гробница њемачких војника, али и Павелићевих усташа. Дошли нацисти да убију Козарчане и тамо остали. Пали, а пасти нису требали. Заборавили су да убицама пут никада није отворен. Козара се бранила. Бранила и побиједила.

Рат се полако приводио крају, али праве слободе још није било. Усташе су се крвнички опирале партизанским јединицама. Убијале су не само људе у униформама, већ и цивиле. Држали су се свог плана и програма, што мање православаца, то мање и партизана. Једна се група тако улогорила и у Здравковом Јеловцу. И

из потаје упадали у куће повратника, својим камама узимали људима живот. Сладили су се претпос-љедњим крвавим пировима, јер су већ видјели да ће изгубити рат, да Павелића чека пораз.

Козара се још једном рађала. Ницала из пепела, из крви палих Козарчана, а преживјелим малишанима није ништа преостајало већ да се предају играма. Трчали су од рова до рова, скупљали празне чауре, вукли којекакве веће металне предмете, замишљали себе борцима и увијек су били на страни партизанских јединица, па чак Руса, Енглеза и Француза, свих оних који су својим биткама помагали да се сломи нацизам, а са нацизмом и хрватско усташтво. Павелић је Козарчанима остао у црним успоменама, у таквим успоменама какве се ни за хиљаду година неће моћи да потисну из памћења, да гурну у заборав. Козара је своје јунаштво платила жртвама, својим синовима и својом вјером, била је велика у пресудном данима, таква је она и данас, а некадашњи мали бјегунац, логораш и роб не ликује што је преживио, већ разговорима чува успомене не само на себе и своју патњу, већ на свему оном које је поклопио мрак. Разговор Козарчана је увијек сав од ведрина и старина, од јунаштва и пјесме, од чојства и гусала, сва је и од предања, оне не написане али сачуване историје која се преноси са кољена на кољено и, ето, док тако траје мук над козарским висовима, у очима саговорника расте некаква чудна и не ухватљива величина, истина и историја која не смије пасти у заборав. Зна то и Здравко Продан из Јеловца.

Василије Каран

Бања Лука, 1999. године